

A modern magyar történetírás

A modern vagyis professzionális magyar történetírás intézményrendszere és személyi feltételei a 19. század utolsó harmadában alakultak ki. A szervezeti keretek megteremtése szempontjából az egyik legfontosabb dátumnak 1867 tekintendő. Ebben az évben alakult meg a Magyar Történelmi Társulat, amely a magyar történészek, történelemtanárok és a történelem iránt intenzíven érdeklődő olvasók ma is működő szakmai szervezete. A társulat lapjaként ugyanebben az évben látott napvilágot a *Századok* első száma, amely a magyar történészek azóta folyamatosan megjelenő és ahhoz fogható orgánuma, mint német nyelvterületen a *Historische Zeitschrift* (1859), Franciaországban a *Revue historique* (1876), Angliában az *English Historical Review* (1886) és az Egyesült Államokban az *American Historical Review* (1895).

A következő nagy lépés a Magyar Országos Levéltár felállítása volt 1875-ben. Ide gyűjtötték össze és azóta is itt őrzik az országos hatókörű kormányzati szervek iratait, valamint számos egyéb jellegű anyagot, például családi levéltárakat és személyi hagyatékokat. A következő években egyre-másra nyitották meg kapuikat a megyei levéltárak is. Ez a forráskutatás és forrás publikációk számára teremtett új távlatokat.

A személyi feltételek javulásában az egyetemi oktatás modernizálása játszott döntő szerepet. A század utolsó harmadáig az ország első és legnagyobb egyetemén, a budapestin¹ is csak egyetlen történelem tanszék működött, amelynek tanárai magyar és egyetemes történetet, ókort, középkort és újkort egyaránt oktattak. Az 1880-as években megkezdődött a specializálódás, vagyis a tanszékek időrend és tematikák szerinti osztódása. A Magyar Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusán elfogadott határozatok értelmében hozzáálltak a szemináriumi-intézeti rendszer kiépítéséhez. A berlini egyetem gyakorlatát adaptálva ennek elsődleges célja a legtehetségesebb hallgatók kiválogatása és speciális szakképzésben való részesítésük, vagyis az utánpótlás nevelése volt.²

Az egyetemi oktatás modernizálásában és egy új, az addigi polihistorokkal és amatőrökkel szemben immár professzionális történész-generáció kinevelésében Marczali Henrik (1856-1940) játszott fontos szerepet. Marczali egy zsidó rabbi fia volt, akit csodagyerekként tartottak számon. A magyar mellett már gyermekkorában olvasott héberül, latinul és németül, majd alapos görög, francia, angol és némi török nyelvtudásra is szert tett. 14 éves korában már a budapesti egyetemen tanult, 17 évesen tanári diplomát szerzett, és 18 évesen doktorált. 1875 őszétől 1877 őszéig külföldi egyetemeken képezte magát. Berlinben többek között Theodor Mommsennek és Wilhelm Wattenbachnak az előadásait hallgatta. Legnagyobb hatást Georg Waitz, a *Monumenta Germaniae Historica* egyik szerkesztője gyakorolt rá, aki befogadta forráselemző szemináriumába, és időse mesterével, Leopold von Ranke-val is megismertette. Párizsban az École des Chartres és az École des Hautes Études kurzusait látogatta. A középkori francia kútfők ismeretére Gabriel Monod, a *Revue historique* alapító szerkesztője oktatta, de találkozott Ernest Renan-nal és Hippolyte Taine-nel is. Párizs és Berlin után fél év Oxford következett. Hazatérve évtizedeken át intenzíven kutatott és publikált a magyar és az európai történelem legkülönbözőbb témaköreiben. Érdeklődése a korai középkortól az I. világháborúig terjedt. Katedrát – 1895-ben – a budapesti egyetemen kapott. Szemináriumán, amely híres volt igényességéről, a két világháború közötti jeles magyar történészek többsége – Domanovszky Sándor, Hajnal István, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, stb. – megfordult.³

Elméleti és módszertani szempontból a francia-angolszász pozitivizmus és a német historizmus befolyásolta a századvég és a századelő magyar történészeit. Legnagyobb hatást Magyarországon is Leopold von Ranke monumentális életműve váltott ki. Ennek megfelelően a történelmi irodalom figyelmének középpontjában az államszervezet és az állami politika kérdései álltak. Taine, Thomas Buckle és mások munkáinak köszönhetően néhányan ugyanakkor a földrajzi környezet, a mindennapi élet, illetve a gazdaság és a társadalom múltja iránt is érdeklődést mutattak. A politika eseményeit és a nagy emberek életét vizsgáló politikatörténészekről elhatárolódva az utóbbiak – Acsády Ignác (1845-1906), Tagányi Károly (1858 –1924), stb. -- gyakran művelődéstörténésznek nevezték magukat. 1894 és 1906 között ez a csoport jelentette meg a *Magyar Gazdaságtörténelmi*

Szemlét, amely európai mércével mérve is az úttörő kezdeményezések közé számított.

Kifejezetten, illetve kizárólagosan historicista vagy pozitivista történészt mindazonáltal nehéz lenne azonosítani. Marczali például Ranke követőjének tartotta magát, és rá hivatkozva azt vallotta, hogy „Történelem csak egy van: az emberi szellem fejlődésének története, s a történetírás célja az emberiségen uralkodó eszmék ismerete”.⁴ Az általa szerkesztett és felerészben írt, 1898 és 1905 között megjelent 12 kötetes *Nagy Képes Világtörténet* előszavában tagadta a folyamatos haladás eszméjét és az általánosítások értelmét is.⁵ Doktori értekezését viszont *A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére* címmel tette közzé, s első nagy – három kötetes -- munkájában, amelyben Magyarország 18. század végi átfogó történetét írta meg (*Magyarország története II. József korában I-III.*, 1881-1887) a politika eseményei mellett a gazdaság, a társadalom és a kultúra kérdéseinek is nagy figyelmet szentelt. Pauler Gyula, az Országos Levéltár első igazgatója 1871-es akadémiai székfoglalójában a történetírás tudománnyá válásának egyetlen „helyes módszerként” a pozitivismust nevezte meg, s mestereivel együtt feltételezte, hogy „a történelem menetét is változatlan törvények szabályozzák”.⁶ 1892-es nagy munkájában viszont, amelyben 1301-ig tekintette át a magyar történelmet (*A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*), az Előszótól eltekintve szinte jelét sem adta a *History of Civilization in England*-re és más pozitivista munkákra jellemző szociológiai szemléletnek és általánosítási kedvnek. Ehelyett az egymást követő uralkodók működését ismertette főleg oklevelek alapján, és kifejezetten deskriptív, leíró módon.

Az elméletileg kevésbé tájékozott és/vagy igényes második vonalra még fokozottabban a múlt apró adatainak összegyűjtésében, illetve az események minuciózus és „részre hajlás nélküli” vagyis *wie es eigentlich gewesen ist*-típusú rekonstrukciójában kicsúcsosodó empirizmus vagy faktológia volt jellemző. A kor tipikus történetírói termékeivé ennek megfelelően a specializált szaktanulmányok és a különböző forráskiadványok váltak. Az utóbbiak sorából kiemelkedett a *Monumenta Germaniae* mintájára még 1857-ben indított *Monumenta Hungariae Historica* című nagyszabású vállalkozás. Ennek négy alsorozatában (osztályában) 1878-ig összesen 74 kötet jelent meg. Ezek és az I. világháborúig megjelenő újabb kötetek a legfontosabb középkori forrástípusokat (okmánytárak, országgyűlési és diplomáciai iratok, korai történetírók) tartalmazták. Az intenzív forrásfeltárás mögött az a naiv, ám saját korában elég általános ismeretelméleti feltevés húzódott meg, hogy a levéltárak szisztematikus feltárása révén eljuthatunk „a történelmi tudás állapotának végső stádiumához” (Lord Acton). A kor egyik legismertebb metodológiai kézikönyve, a Charles Seignobos és Charles Victor Langlois által 1898-ban kiadott *Introduction aux études historiques* éppúgy ebben a szellemben készült, mint a kor 12 kötetes reprezentatív egyetemes történeti szintézise, a *The Cambridge Modern History* 1902 és 1910 között megjelent 12 köteté.⁷ A múlt utaló adatok „lehetőleg teljes” összegyűjtésére, rendezésére és kritikai feldolgozására szólította fel a Magyar Történelmi Társulat tagjait a szervezet első elnöke, Horváth Mihály (1809-1878) is. „Ez a tevékenység – hangsúlyozta a szervezet 1871-es közgyűlésén –, fáradságos, ám „A kitaró, nemes célú munkának nem maradhat el az eredménye. Ha mi ezen levéltári kutatásokat számos éven át folytatjuk, ha az ország külön vidékein létező, kisebb-nagyobb levéltárakat szorgalmasan áttanulmányoztuk, s ezekből nagyobb részben összegyűjtöttük azon adatokat, melyek közművelődési állapotaink történetének egyes jelzői [...], akkor büszke öntudattal fogjuk érezni, hogy Társulatunk megoldotta feladatainak legfáradtságosabbikát, de egyszersmind legszebbikét s leghasznosabbikát is”. Akkor, de csak akkor majd meg lehet írni „nemzeti életünk kimerítő, tanulságos történelmét”, amely így azzá válhat, amivé lennie kell: „az élet tanítómesterévé”.⁸ Az egyes korok közül legtöbb figyelem a középkorra esett, amikor a magyar királyság Európa nagy és erős államai közé tartozott, s így nemcsak a nemzeti büszkeség ébrentartására volt alkalmas, hanem a kor imperialista szellemétől befolyásolt politika számára is példaként is szolgálhatott.

A történetírás elméleti (filozófiai és módszertani) problémáinál jobban megosztotta a kor kutatóit a múlt néhány vitás politikai kérdésének a megítélése. Ezek többsége a középkori magyar királyság 1526-os bukása utáni korszakokkal, s ezen belül is az Oszmán és a Habsburg Birodalom magyar történelemben játszott szerepével, s még konkrétan a Habsburgokkal szembeni 17-19. századi

magyar függetlenségi törekvésekkel függött össze.

Az ún. nemzeti romantikus, függetlenségi vagy kuruc irányzat idealizálta a magyar nemesség Habsburgokkal szembeni rendi-függetlenségi harcait, és erőteljesen bírálta a kompromisszumra törekvőket vagy azt elfogadókat, akiket előszeretettel nevezett hazaárulóknak. E csoport századfordulós zászlóvivőjének Thaly Kálmán (1839-1909), a *Századok* első szerkesztője és 1904-től a Magyar Tudományos Akadémia bölceleti, társadalmi és történeti osztályának elnöke tekinthető, aki elsősorban II. Rákóczi Ferenc fejedelem korával, vagyis a 18. század elejével foglalkozott. Nevéhez fűződik az *Archivum Rákócziánium* kiadása, amelynek 10 kötete 1873 és 1889 között jelent meg. Értelmezése szerint Rákóczi kora ifjúságától kezdve a nemzeti szabadság kivívására készült, amelynek véghezvitelében a Habsburgokkal lepaktáló árulók akadályozták meg. Thaly hitelét nagyban rontotta és historiográfiai helyét a mai napig meghatározza, hogy röviddel halála után kiderült: mondanivalójának alátámasztása érdekében az általa gyűjtött kuruc versek, balladák és hősi énekek egy részét meghamisította, néhányat pedig maga költött.⁹

A függetlenségi irányzattal szembenálló aulikus, Habsburg-barát, labanc vagy 67-es történészek méltányolták a Bécsből kiinduló modernizációs törekvéseket, hittek az osztrákok és a magyarok egymásrautaltságában, s a pángermán és a pánszláv törekvésekkel szemben egyaránt védelmet és biztonságot nyújtó, 1867-ben új alapokra helyezett Habsburg Birodalom világtörténelmi hivatásában. A „67-esek” szervezeti bázisa a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv, fő tevékenységük pedig a levéltár magyar anyagainak kezelése és kutatása volt. A „függetlenségiakkal” folytatott vitáik közül legnagyobb port Marczali egyik tanítványának, a fiatal Szekfű Gyulának (1883-1955) az emigráns Rákóczi-ról írott 1913-as könyve (*A száműzött Rákóczi*) vert fel. Ez közvetlenül a Thaly által táplált Rákóczi-kultusz, áttételesen pedig a mindenkori emigráns politika terméketlensége ellen irányult.¹⁰

A felekezeti szempontok, melyek a 19. század közepéig erőteljesen befolyásolták a magyar történetírók kritikus kérdésekkel kapcsolatos értékeléseit, a század végére jelentősen veszítettek súlyukból. Általában véve azt mondhatjuk, hogy a protestáns, főleg kálvinista történetírók tipikusan a nemzeti romantikus, a katolikus szerzők pedig általában a 67-es, aulikus irányzathoz tartoztak vagy azokhoz álltak közel. Új kérdésként merült fel viszont a zsidó vallású vagy származású történészek feltűnése, akik politikátörténet helyett többnyire gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkoztak, s a két ideológiai tábor közül a 67-eshez álltak közelebb. Kiemelkedett közülük a turkológus Vámbéry Ármin (1832-1913), az orientalista Goldzieher Ignác (1850-1921) és a marxista Szabó Ervin (1877-1918). Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc eseményeit Szabó merőben szokatlanul nem nemzeti, hanem társadalmi keretben, osztályharcként értelmezte, és a Habsburg-ellenes háború politikai vezérének, Kossuth Lajosnak a kultuszát is éles kritikával illette.¹¹

A több évtizedes, szisztematikus munkával feltárt hatalmas ismeretanyag rendszerezésére és összefoglalására *A magyar nemzet története* című tízkötetes szintézis szerzői vállalkoztak. A reprezentatív összegzés, amelynek kötetei 1895 és 1898 között láttak napvilágot, a honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából tartott ünnepségsorozathoz illeszkedett. A kollektív vállalkozás szerkezeti következetességét, valamint szemléletbeli és módszertani egységességet nem sikerült biztosítani. A 13 szerző némelyike konzervatív-katolikus, némelyike felvilágosult-liberális álláspontot képviselt. Egyesek egyszerű eseménytörténetet írtak az uralkodók egymást követő kronologikus rendjében, mások erőteljesebben érvényesítették a művelődéstörténeti szempontokat. A nemzeti romantikus megközelítés kliséi jól megfértek az 1867-es kiegyezés és az ezt követő dualista időszak utolsó fejezetekben található apológiájával. Valódi szintézisnek -- monumentalitása ellenére -- így nem igen nevezhető. Inkább -- mint az egyik Marczali-tanítvány, Hóman Bálint utóbb megállapította -- „Lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozatának” tekinthető.¹²

Az I. világháborút követő megrázkódtatások, melyek során nemcsak a Habsburg Birodalom bomlott fel, hanem a történeti magyar állam is darabjaira hullott, s mindeközben egy sikertelen

demokratikus és egy ugyancsak bukással végződő kommunista forradalom (Tanácsköztársaság) tapasztalatával is gazdagabb lett az ország, a magyar történetírás számára is új helyzetet teremtettek. A perspektíva, amelyből a múlt vizsgálható és értelmezhető volt, gyökeresen megváltozott. A millenáris történet kötetei felhőtlen optimizmust sugároztak, és a magyar állam felbomlásának lehetősége mérlegelés tárgyát sem képezte. 1920 után viszont éppen ennek a nem várt fejleménynek az értelmezése vált a történetírás egyik centrális kérdésévé. Ebből következett, hogy a kutatás súlypontja a középkorról a 18-19. századra, és ezen belül a nemzeti és nemzetiségi kérdés történetére helyeződött állt. Ez állt a fókuszában annak az új forrásközlő sorozatnak (*Fontes Historiae Aevi Recentioris*, vagyis *Magyarország újabbkori történetének forrásai*), amelynek a magyar államnyelv kialakulásával és az egyes nemzetiségek törekvéseivel foglalkozó – szakmailag egyébként kifogástalan, tehát pontos, körültekintően jegyzetelt és alapos értelmezésekkel bevezetett -- kötetei 1921-től jelentek meg. De erre kereste a választ a kor talán legnagyobb hatású -- monografikus mérete ellenére esszéisztikus jellegű -- történeti munkája, a Szekfű Gyula által írt és először 1920-ban megjelent *Három nemzedék* is, amely az egész 19. századot hanyatlásként bemutatva a liberalizmust és következményeit tette felelőssé a történetekért.¹³

A sokkhatás ellenére, amelyet az 1918-1919-es forradalmak és különösen a trianoni békeszerződés kiváltottak, a magyar történetírás az 1920 és 1945 között eltelt negyedszázadban is lépést tartott az európai tendenciákkal. A romantikus nemzeti iskola egyre inkább kihalt; akik még éltek – Csuday Jenő, Kacziány Géza, Szépvízi Balázs, stb. – extrém kivételnek számítottak. Bár a felekezeti szempontok továbbra is hatottak, és a 48-as – 67-es dichotómia is tovább élt, a par excellence szakmai -- szemléleti és metodológiai – különbségek meghatározóbbá váltak. Uralkodó irányzattá a ranke-i historizusból kinövő és a 19. század végén körvonalazódni kezdő német szellemtörténet vált. Emellett továbbélt a pozitivizmussal rokonítható művelődéstörténeti iskola hagyománya, s megjelentek a szociológiai ihletésű francia társadalomtörténet, valamint a német *Volkstumskunde* adaptálói is.¹⁴

A szellemtörténeti iskola abból indult ki, hogy a történelem fő mozgató erői nem a külső, természeti adottságok, s nem is a marxizmus által hangsúlyozott gazdasági alapok, hanem a lelki-szellemi tényezők, amelyek koronként változnak, és népenként különböznek. Ebből következett, hogy a szorgalmas adatgyűjtéssel és a leíró jellegű eseménytörténettel szemben a szellemtörténészek az egyes korszakok vezető eszméinek, értékvilágának és célrendszerének az azonosítására, valamint ezek személyekben, típusokban és intézményekben való objektiválódásának a vizsgálatára törekedtek.¹⁵ A szellemtörténeti módszer időtlenített és az empiriát csak illusztrációként használó szélsőséges változatának termékei, melyek többnyire a nemzetkarakterológia fogalmkörébe sorolhatók, mára historiográfiai kuriózummá váltak. Szélsőségektől mentes képviselői viszont, akik az adatszerűséget és a forráskritikát szerencsésen párosították intuícióval és szintetikus látásmóddal, ma is a magyar történetírás megbecsült és gyakran idézett alakjai. Az utóbbiak közül is kiemelkedik Szekfű Gyula, aki – minden tévedése, túlzása és politikai opportunizmusa ellenére – a magyar történetírás máig egyik legnagyobb – többek szerint *a* legnagyobb -- alakja.

Markánsan katolikus szellemű neveltetés után Szekfű Gyula Marczali Henrik szemináriumában és a párizsi École Normale Supérieure mintájára 1895-ben létrehozott Eötvös Collegiumban sajátította el a történész szakma alapjait. Történetírói működését pedig a bécsi magyar történészek körében, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosaként kezdte meg. Bár Ernest Lavisse, Alphonse Aulard és más francia, illetve angol történészek munkásságát is ismerte, legerősebben a német nyelvű kultúrához kötődött, és példaképei a kor német történészei közül kerültek ki.¹⁶ Első rövid szintézisében, amelyben a magyar állam történetét tekintette át, s amelyet német megrendelésre és német nyelven az I. világháború éveiben írt¹⁷, meg is nevezte e mestereket. Első helyen Friedrich Meineckét említette, akinek munkái közül különösen a *Weltbürgertum und Nationalstaat* hatott rá. Meinecke mellett utalt Otto Hintze, Ernst Troeltsch és más német historikusok munkáira is. A magyar államot olyan „élő organizmusként” (*Staatspersönlichkeit*) mutatta be, amely patrimonialis, rendi és polgári formájában egyaránt a magyar, és csakis a magyar nemzet produktuma volt, ámbar

mindig a „keresztény-germán kultúrközösség” keretei között, és vele érintkezve. Ebben a munkájában jelentek meg először a Habsburg-ellenes mozgalmakat vezető „keleti” és protestáns „kismagyarok”, s a vele szembe állított „királyhû”, katolikus és nyugati „nagy magyarok” korokon átívelő ideáltipikus alakjai. Már említett munkájában, az 1920-as *Három nemzedék*ben az utóbbi eszményi megtestesítőjévé és időtlenített normájává Gróf Széchenyi Istvánt, a reformkor vezető politikusát tette – liberalizmusát tagadva, reformpártiságát mérsékelve, tradicionalizmusát és vallásosságát túlhangsúlyozva, neuraszténiáját és a gyengébb nem iránti intenzív érdeklődését pedig elhallgatva. A szellemi, illetve a lelki tényezők hatását Szekfű mindazonáltal nem abszolutizálta. A „magyar bortermelő lelki alkatáról” írott tanulmányában, amelynek egyik ihletője minden bizonnyal Max Weber, pontosabban Weber a protestáns etika és a kapitalizmus szellem közötti összefüggésről írott 1905-ös munkája volt, a belső tényezők mellett a külső, természeti feltételek történelemalakító hatásáról is hosszasan értekezett, s miközben ezúttal is hangsúlyozta a lelki tényezők (néplélek, lelki alkat) primátusát, a valóság sokféleségének egyetlen elvre való redukálását is elvetette.¹⁸

Szekfű Gyula és az egész két világháború közötti magyar történetírás legnagyobb teljesítménye egy monumentális új szintézis volt, amelynek kötetei 1928 és 1934 között jelentek meg. Eltérően a millenáris történettől, amelyet 13 szerző jegyzett, ezt ketten írták: az 1458 előtti fejezeteket Hóman Bálint, az 1458 utániakat – az egész kétharmada -- pedig Szekfű Gyula. Mivel mindkét szerző a szellemtörténetet erőteljes hatása alatt állt, a mű szemléleti és módszertani egységessége szinte magától megteremtődött. Ennek lényegét a két szerző így foglalta össze: „A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnak és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét”. Ennek megfelelően a munka rendezőelvévé az olyan nagy szellemi áramlatok váltak, mint a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a romantika és a liberalizmus. A magyarság ezekkel szembesülve és ezeket adaptálva alkotta meg a maga mindenki másétől különböző történetét, amely lényegét tekintve nem egyéb, mint a „magyar lélek története”.¹⁹ A kultúrtörténet mellett a korábbiaknál jóval részletesebben foglalkoztak a szerzők a gazdaság, a társadalom, a közigazgatás, sőt alkalmanként a földrajzi viszonyok bemutatásával is. A millenáris történet eseménycentrikus jellegével szemben tehát a nemzeti történetet egy szélesebb értelemben felfogott művelődéstörténetként értelmezték, miközben az államnak, az állami intézményeknek és a politikának továbbra is nagy teret szenteltek.

Az I. világháború előtti -- adatszerűsége miatt gyakran pozitivistának is nevezett -- gazdaság- és társadalomtörténeti orientációt Domanovszky Sándor (1877-1955) és tanítványai folytatták. Domanovszky 1912 és 1948 között a budapesti egyetem művelődéstörténeti tanszékének vezetője, 1916 és 1946 között a Magyar Történelmi Társulat egyik alelnöke, továbbá 1913 és 1943 között a *Századok* egyik szerkesztője volt. Maga eleinte a középkori magyar történelem forrásaival, később középkori gazdaságtörténettel foglalkozott. Tanítványait viszont előszeretettel ösztönözte a korai magyar mezőgazdaság történetének, illetve egyes nagy uradalmak gazdálkodásának a feltárására. Ebből a műhelymunkából nőtt ki a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat, amelynek 15 kötete 1932 és 1943 között jelent meg. Az iskola egyik legfontosabb eredménye annak dokumentálása volt, hogy a kora újkortól kezdődően a magyar agrárfejlődésben ismét a robotoltató nagybirtokok (*Gutherrschaft*) kerültek előtérbe a modernebb munkaszervezetű nagybirtokokkal (*Grundherrschaft*) szemben. A markánsan nyugati orientációs szellemtörténeti iskolától eltérően Domanovszkyék jobban hangsúlyozták a magyar fejlődés kelet-közép-európai beágyazottságát, illetve a lengyel és a cseh történelem viszonylatában megmutatkozó párhuzamosságokat is.²⁰

Domanovszky nevéhez fűződik a kor másik jelentős történeti összefoglalásának, a *Magyar Művelődéstörténet*nek a szerkesztése is, amelynek öt kötete 1939 és 1943 között jelent meg a Magyar Történelmi Társulat kiadásában. Ennek célját -- Hóman és Szekfű *Magyar Történetével* szemben, amelyben az állam és a politika még mindig főszereplők voltak, s amelynek aulikus, 67-es

és katolikus szemléletét a nemzeti romantikus iskola veteránjai mellett Domanovszky is bírálta -- a főszerkesztői előszó így határozta meg: „A politikai események ismeretét föltételezve, inkább a szellem kevésbé élesen észrevehető működésére fogjuk figyelmünket összpontosítani.”²¹ Ebbe a földrajzi környezet átalakulását, a gazdálkodás fejlődését, a településtörténetet, a technika és az egyes művészeti ágak történetét, valamint a viselet-, az étkezés- és a környezetkultúra változásait egyaránt beleértette. A politikatörténetet viszont teljesen negligálta. A kronológiát követő öt kötet egyenként 15-16 tematikus fejezetét, melyet általában más-más specialista írt, azonban sem a szerkesztő, sem a szerzők nem szintetizálták. Műfaját tekintve a munka így inkább hasonlít egy enciklopédiára, mintsem egy koherens összegzésre.

Az 1920-as években intézményesült filozofikus, absztraháló és – ismeretelméleti szempontból -- relativista szellemtörténeti iskola mellett, illetve részben azzal szemben az 1930-as évek közepétől olyan új történelmi megközelítések körvonalazódtak, amelyeket a múlt reálfolyamatai iránt mutatott érdeklődésük és erőteljesen szociológiai szempontjaik alapján neopozitívizmusnak vagy -- a német *neue Sachlichkeit* jelentését magyarítva – új történelmi realizmusnak nevezhetünk.²² Ez az új szemlélet kevésbé érdeklődött a történelem és az egyes történelmi korok „értelme”, „jelentése” és „célja” iránt. Figyelme ehelyett a társadalmi folyamatok és a mindennapi élet apró tényei felé fordult. Bár ez a szemlélet már a Domanovszky-iskola néhány más tagját is jellemezte, a nyílt szakítás Hajnal István (1892-1956) és Mályusz Elemér (1898-1989) 1930-as években megjelent munkáival következett be.

Hajnal István kezdetben középkori írástörténettel, később 19. századi politikatörténettel foglalkozott. Eleinte Szekfűhöz kötődött, majd Domanovszkyhoz került közel, akinek a támogatásával 1930-ban a budapesti egyetem újkori egyetemes tanszékének a vezetője, 1931-ben pedig a *Századok* társszerkesztője lett. A német szociológusok –Tönnies, Vierkandt, Weber, Freyer – mellett, sőt előtt a modern gazdaságtörténet atyjának számító belga Henri Pirenne, valamint a francia Ernest Lavisse és March Bloch hatottak rá. Az 1929-ben induló *Annales d'histoire économique et sociale* cikkei szemináriumában folyamatosan kötelező olvasmányok voltak.²³ Az egyes korok összehasonlíthatatlanságával (*jeder Epoche ist unmittelbar zu Gott*) szemben, amely a historizmus és a szellemtörténet fontos dogmája volt, Hajnal egyik kulcsfogalmává a fejlődés vált, amely nem nemzeti, hanem európai vagy regionális keretekben tanulmányozandó, s amelynek mozgatórugója nem a szellem, hanem az emberi együttélés módjai, vagyis a társadalmi viszonyok. „... az emberi szellem nem ura a fejlődésnek, minden társadalmasodás lényege az egyének egymáshoz való viszonyulásának módja, lelki közelsége-távolsága” – írta egyik történelemelméleti tanulmányában.²⁴ Olyan jellegű szintézist, mint Szekfű vagy Domanovszky Hajnal nem írt, és nem is szerkesztett. Legambiciózusabb munkája a Szekfű, Hóman és Kerényi Károly által szerkesztett négykötetes egyetemes történet (1935-1937) harmadik (újkori) kötete volt, amelyet az akkor rendelkezésre álló német és francia nyelvű szakirodalom alapján állított össze. Ez a munka ébresztette rá a gép modern korban játszott szerepére, amivel ezt követően kibontakozott technikatörténeti érdeklődése is magyarázható.²⁵

Mályusz Elemér, aki már diákként Domanovszky tanítványai közé tartozott, az 1920-as években az Országos Levéltár munkatársaként kezdte történelmi pályáját. Hajnalhoz hasonlóan, akihez egyébként szoros barátság fűzte, Domanovszky támogatásával került 1934-ben a budapesti egyetem középkori magyar történeti tanszékére, és lett a *Századok* egyik társszerkesztője 1931-ben. A megújuló francia történetírás rá kevésbé, az I. világháború után kibontakozó német *Volkstumskunde*, amely a hagyományos historizmust és szellemtörténetet fokozatosan felváltotta, annál inkább hatott. Ez a náci ideológiával szoros kapcsolatban álló, ám módszertani szempontból a francia *Annales* és az amerikai *New History* interdiszciplináris és hangsúlyozottan társadalomtörténeti irányultságával is érintkező iskola nem az állam és annak intézményei, hanem a német nép, illetve annak kultúrateremtő és kultúraközvetítő szerepe iránt érdeklődött – különös tekintettel a keleti, zömmel szlávok lakta területekre. Az új tematikából logikusan adódott a társtudományok (néprajz, földrajz, nyelvészet, régészet, statisztika) eredményeinek fokozottabb figyelembevétele és addig kevésbé

használt új forráscsoportok (anyakönyvek, urbáriumok, térképek, periratok) intenzív használata.²⁶

Mályusz lényegében ennek az I. világháborús vereség és a német nép szétszakítottsága által motivált történetírói irányzatnak az ideológiáját és módszertanát vette át, ötvözte a századfordulós magyar művelődéstörténet szempontjaival, és nevezte el népiségtörténetnek.²⁷ E tárgyban készített 1932-es összegzése, amely utóbb németül is megjelent, a középkori magyar királyság magyar jellegét nem az állami szervezetből, hanem a magyarság népi (számbeli és kulturális) fölényéből („magyar néptalaj”, „magyar kultúrtalaj”) vezette le.²⁸ A népiség jelentőségének hangsúlyozásával Mályusz a magyar nemzetfogalomnak is új értelmet adott: az I. világháború előtti korszakra és a világháború utáni szellemtörténeti megközelítésekre jellemző szellemi-politikai kötelek helyébe a vérségi-származási meghatározottságot állította. Saját munkái mellett, melyek részben a középpalakkal, részben a 17-19. századdal foglalkoztak, Mályusz két népiségtörténeti könyvsorozatot is szerkesztett. A *Település és Népiségtörténeti Értekezések* 8 kötete, melyet tanítványai írtak, 1938 és 1943 között jelent meg, a *Magyarság és nemzetiség* című sorozat vármegye-történetei pedig 1937-től kezdődően. Ennek első, Ugocsa megyével foglalkozó kötetét egy különleges életutató bejárta – eredetileg jogot végzett és éveken át újságíróskodó -- levéltáros, Szabó István (1898-1969) írta. 1941-ben ugyancsak Szabó tollából jelent meg a kor legjobb és legteljesebb, Mályusz áttekintésétől eltérően a 18-19. századdal is foglalkozó település- és népiségtörténeti összefoglalása, amelyet 1944-ben németül is kiadtak.²⁹

Intézményesült vagy irányzatnak nevezhető marxista történetírás a két világháború között Magyarországon nem létezett. A szociáldemokrata és illegális kommunista mozgalom néhány céhen kívüli ideológusa mindazonáltal történeti munkákat is írt. Ilyen volt Molnár Erik (1894-1966) ügyvéd, aki 1942-43-ban álnéven több tanulmányban, illetve könyvben foglalkozott a magyar őstörténet, honfoglalás és a középkor marxista szempontú – főleg gazdasági és társadalmi jellegű – interpretációjával. Valamint Mód Aladár magyar-latin szakos tanár, aki 1943-ban megjelent könyvében (*400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért*) a marxista szempontokat a nemzeti-romantikus szemlélettel ötvözve az 1526 utáni magyar történelmet a Habsburg-, illetve németellenes függetlenségi harcok gazdaságilag motivált sorozataként írta le. Ez az interpretáció a moszkvai magyar emigránsok körében kidolgozott, a németellenes háborúval szembeni népfrontos jellegű kommunista politikát vetítette vissza a múltba.³⁰

A II. világháború elvesztése és az ország szovjet megszállása – s ezzel rátérek előadásom utolsó részére – ismét új helyzetet teremtett a magyar történetírás számára. A legexponáltabb szélsőjobboldali történészek, akik a szakma második vonalához tartoztak, és akiket ezért meg sem említettünk, Nyugatra menekültek; a középkorásznak kitűnő Hóman Bálintot – antiszemita és németbarát nyilatkozatai, valamint 1932 és 1942 közötti kultuszminisztersége miatt – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; Mályusz Elemért kényszernyugdíjazták. Egyébként azonban úgy a szervezeti keretek, mint a szakmai orgánumok megmaradtak, és egy-két évig úgy látszott, hogy a régi professzorok többsége folytathatja munkáját. Az újraindulás egyik bázisává a még 1941-ben létrehozott Teleki Pál Tudományos Intézet tagintézeteként megszerveződött Történettudományi Intézet vált, amelynek élére Szekfű Gyula egyik tanítványa, a fiatal Kosáry Domokos (1913-) került. Hajnal István regionális látásmódjához kapcsolódva Kosáry és munkatársai már 1943-ban megindították a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratot, amelyet a kelet-közép-európai népek összehasonlító történelmének fórumaként képzeltek el. Maga Szekfű 1946-tól az új Magyarország moszkvai nagykövete volt, és 1947-ben újabb, Meinecke *Die deutsche Katastrophe* című munkájához hasonlítható, ám saját korábbi konzervatív nézeteinek ellentmondó és opportunizmustól sem mentes számvetést készített a közelmúltról (*Forradalom után*, 1947)

A demokratikus kibontakozás lehetőségébe és a magyar történetírás legjobb szakmai hagyományainak folytathatóságába vetett remények 1948-ig tartottak. A többpártrendszer felszámolásával és a kommunisták hatalomátvételével, amely 1948-1949-ben ment végbe, a történetírás lefejezése és szovjetizálása is megkezdődött. Ennek részeként a legtöbb régi professzort

– Domanovszkyt már 1948-ban, Hajnalt és Kosáryt 1949-ben -- eltávolították az egyetemről és más beosztásaikból. Helyükbe Moszkvából hazatért kommunista emigránsok és részben képzetlen vagy történészként felületesen képzett hazai marxisták léptek. A kivételek közé tartozott a Mályusz népiségtörténeti iskolájához kötődő, ám politikailag inkább baloldali Szabó István, aki 1943-ban elnyert debreceni katedráját nem könnyen ugyan, de mégis megtarthatta.

A Magyar Tudományos Akadémia „tagrevíziójára”, valamint a Magyar Történelmi Társulat vezetőinek és a *Századok* szerkesztőinek a cseréjére ugyancsak 1949-ben került sor. A Történettudományi Intézet élére Molnár Erik került, míg a Társulat elnöki tisztét a Moszkvából hazatért Andics Erzsébet (1902-1986) foglalta el. 1949-es székfoglaló előadásában Andics élesen bírálta az egész két világháború közötti történetírást, amelyet olyan „alapvetően feudális és klerikális történetírásnak” minősített, amely – úgymond -- még a 19. század második felének tudományos szintjét sem érte el. Marxra, Engelsre és Leninre hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a történelem minden tarkasága, sokoldalúsága és ellentmondása ellenére belső objektív törvényszerűségek által vezetett egységes folyamat az örök fejlődés jegyében”, amelynek végső mozgatórugói -- s itt Engelst idézte -- >nem az emberek fejében, nem az illető kor filozófiájában, hanem gazdaságában keresendők<”. Tematikai szempontból mindenekelőtt „az antifeudális és népi mozgalmak” történetének, vagyis a „haladó” és a „reakciós” erők közötti osztályharc vizsgálatának a negligálását kifogásolta.³¹

Andics iránymutatása alapján a következő években, évtizedekben a magyar történelem valamennyi korszaka új megvilágításba került. A középkori magyar állam és társadalom korát Molnár Erik kibővített és újra kiadott munkái alapozták meg, igazodva a marxi formációelmélet (ösközösség--rabszolgaság—feudalizmus) sémájához. Szent István állama, melynek létrehozását Szeffű és általában az addigi magyar történetírás a lehető legpozitívabban értékelte, Molnár munkáiban olyan „osztályállammá” minősült, amely „az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a féken tartására jött létre”, s amely „a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszköze” volt.³²

Az 1526 utáni évszázadok történetének alapmunkájává Mőd Aladár *400 év* című áttekintése vált, amely 1954-ig 7 kiadást ért meg, s az eredetileg karcsú, mindössze 235 oldalas könyvecske több mint 700 oldalas testes összefoglalássá bővült. A munka alaptézise – „Magyarország történetének utolsó 400 esztendejét a német elnyomatás, az Ausztriától való gyarmati függés elleni küzdelem töltötte ki”³³ – mindazonáltal nem változott.

Az egyes korok új szempontú kutatására 1949 végén 10 munkacsoportot szerveztek, amelyek fiatal történészhallgatók bevonásával többek között a középkori jobbágyság antifeudális mozgalmával, az ún. „második jobbágyság” kérdéseivel, valamint a török- és Habsburg-ellenes küzdelmek historikumával foglalkoztak. Az utolsó 100 év és ezen belül a munkásmozgalom történetének a kutatására különösen nagy figyelmet és sok energiát fordítottak. Az új történeti koncepció jegyében az 1867-es kiegyezés az uralkodó elit elvtelen, a nemzeti érdekeket eláruló kompromisszumává, az 1919-es Tanácsköztársaság a magyar történelem 1945 előtti csúcspontjává, a két világháború közötti Horthy-korszak pedig Hitler és Mussolini rendszeréhez hasonló fasiszta diktatúrává stilizálódott.³⁴

A magyar történelem marxista jellegű átértékelésébe az 1945 előtti professzorok számos fiatal, ambíciózus és részben a kor tragikus végkimenetű antiszemitizmusa által is érintett növendéke bekapcsolódott. Mások viszont olyan munkák fedezékébe húzódtak, amelyek nem követeltek közvetlen ideológiai és politikai elköteleződést. Közéjük tartozott Kosáry Domokos, aki 1951 és 1958 között három vaskos kötetben adta ki a magyar történelem 1825 előtti korszakaira vonatkozó teljes történeti irodalom bibliográfiáját (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*); az ugyancsak Szeffű-tanítvány Benda Kálmán (1913-1994), aki a 18. század végi magyar jakobinus mozgalom iratait gyűjtötte össze, és jelentette meg (*A magyar jakobinusok iratai*. I-II. köt., 1952),

Györffy György (1917-2000), aki a 19. századi előzményekhez kapcsolódva többek között a 10-13. századi földrajzi nevek összegyűjtésével foglalkozott (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. köt. 1963., 1986., 1987., 1998.) és persze Mályusz Elemér is, aki a 14-15. századi oklevelek egy részét adta ki (*Zsigmond-kori oklevéltár*. I-II. köt. 1951, 1958). Hajnal István, akinek talán a legnagyobb mellőztetésben volt része, 1952-ig éhbérért technikátörténeti adatokat gyűjtött. Sztálin 1953-as halála után helyzete javult, ám ereje rövidesen elhagyta, és 1956-ban belehalt a megpróbáltatásokba.

A hatalommal való állandó küzdelemben folytatta munkáját 1959-es nyugdíjazásáig Szabó István is, aki ezekben az években egyedül volt képes új történetírói iskolát felnevelni. Maga Szabó elsősorban középkori agrár- és településtörténettel foglalkozott, tanítványai azonban a történeti demográfia, az új- és legújabbkori mezőgazdaság-történet, valamint a paraszti társadalom és művelődés számos területén is figyelemre méltót alkottak. A csoport legreprezentatívabb vállalkozásának *A parasztság története a kapitalizmus korában* című két kötetes tanulmánygyűjtemény tekinthető, amely Szabó szerkesztésében és előszavával jelent meg 1965-ben.

1956 után, s különösen az 1960-as évek közepétől a helyzet fokozatosan javult. Az ún. polgári vagyis nem marxista kutatókat béklyózó ideológiai kötelékek meglazultak, a marxisták pedig szakszerűbbé váltak. A belső liberalizálódás mellett ebben a nyugat-európai és amerikai történetírói irányzatokkal újraszövődő kapcsolatok, és az ekkortól lényegében akadálytalanul beérkező nyugati szakmai folyóiratok erjesztő hatása is fontos szerepet játszott. A megváltozott légkörnek köszönhetően ismét gyakorivá váltak a szakmai viták, amelyek számos kérdésben módosították az 50-es évekre jellemző sematikus marxista szemléletmódot.

E viták sora -- nyilvánvalóan a szabadságharcoként is értelmezhető 1956-os felkelés egyik utóhatásaként -- a függetlenségi harcok, illetve általában a nemzeti kérdés újragondolásával kezdődött. A vitát Molnár Erik kezdeményezte 1960-ban és 1961-ben publikált cikkeivel. Az 1956-os felkelők jelszava, az *'Aki magyar, velünk tart!'* – fejtette ki Molnár – „a magyar nemzeti érzést, a magyar nemzeti közösség tudatát akarta mozgósítani [...] a proletár nemzetköziség ellen”, miközben „a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel”. Ebből kiindulva nemcsak az 56-os felkelők többségére jellemző oroszellenességet bírálta, hanem az Andics Erzsébet és Mód Aladár nevével fémjelvezhető '56 előtti függetlenség központú történelemszemléletet is antimarxistának bélyegezte. A 17-18. századi Habsburg-ellenes harcokat például nem a magyar történelem haladó hagyományaként, hanem a feudális pozíciókat védő „reakciós” rendi ellenállás megnyilvánulásaként értékelte.³⁵ A vita néhány résztvevője – Szabó Ervin 1916-1918-ban papírra vetett alapvetéséhez visszanyúlva -- ezt a gondolatmenetet az 1848-1849-es szabadságharcra is kiterjesztette. Az ellentábor -- elsősorban Mód Aladár, aki 1957-től a budapesti egyetem Tudományos Szocializmus Tanszékét vezette -- ugyanakkor a nemzeti eszme integratív és történelmi korokon átnyúló pozitív szerepét hangsúlyozta, és úgy vélte, hogy a „proletár nemzetköziség” nem egy nemzetközi világszervezetként, hanem a „szocialista nemzetek közösségeként” értelmezendő.³⁶

Az ún. Molnár Erik- vagy nemzet-vita, amelynek keretében – marxista köntösbe bújtatva -- a magyar történelem régi múltra visszatekintő 48-as (kuruc) és 67-es (labanc) interpretációs sémái fogalmazódtak újra, több mint egy évtizeden át, az 1970-es évek közepéig tartott. Egyik legnagyobb szakmai hozadéka a magyar nemzeti eszme történelmi útjának modern, a nemzetközi nacionalizmus-kutatásokhoz kapcsolódó újragondolása, és ennek részeként a középkori és a polgári nemzetfogalom közötti világos különbségtétel volt. Ez legnagyobbbrészt az újabb, már 1945 után iskolázódott történész-nemzedék egyik legkitűnőbb középkorászának, Szűcs Jenőnek (1928-1988) az érdeme.³⁷ Jelentősnek tekinthető továbbá az 1867-es kiegyezést „reális kompromisszumként”, az ezt követő dualista időszakot pedig a magyar történelem egyik gazdasági és kulturális eredményekben egyaránt gazdag korszakként való prezentálása. E téren a pályáját 1945 után harcos marxistaként kezdő, az 1960-as évektől azonban egyre inkább a nemzetközi Monarchia-kutatás *main stream*-jéhez kapcsolódó Hanák Péter (1921-1997) munkássága érdemel említést.³⁸

Az 1960-as és 1970-es évek másik fontos vitakérdése a Horthy-korszak megítélése volt, amellyel az MTA Történettudományi Intézetében külön osztály foglalkozott. Az 1950-es évekre jellemző, durván leegyszerűsítő és elítélő állásponttal szemben, melyet Andics Erzsébet mellett sokáig egy másik Moszkvából hazatért kommunista, Nemes Dezső (1908-1985) is elszántan képviselt, az 1970-es évek legvégére polgárjogot nyert a Horthy-rendszer konzervatív, autoriter berendezkedésként való prezentálása. E koncepció kidolgozásában és népszerűsítésében a MTA Történettudományi Intézetének két világháború közötti magyar történelemmel foglalkozó osztálya járt élen, amelyet osztályvezetőként majd igazgatóhelyettesként sokáig Ránki György (1930-1988) irányított, s aki gyakori szerzőtársával, Berend T. Ivánnal (1930-) együtt elsősorban 19-20. századi magyar gazdaságtörténettel foglalkozott. Ránki szemléletére kezdetben pályatársaihoz hasonlóan a marxizmus vulgarizált változata volt jellemző. Az 1960-as évektől azonban látóköre fokozatosan kitágult, és utolsó munkáiban Immanuel Wallerstein centrum-periféria elméletét alkalmazta Magyarország és Kelet-Közép-Európa kapitalista gazdasági fejlődésére.³⁹ Kutatói, oktatói és intézetvezetési munkáján túlmenően Ránki a magyar történetírás nemzetközi kapcsolatainak kialakításában és folyamatos ápolásában is nagy szerepet játszott, s nemzedéktársaim többsége ezért ma is hálával emlékszik rá.

Az 1956 utáni negyedszázadra jellemző éles viták a marxista történelemszemlélet de facto pluralizálódásával és a különböző irányzatok tartós rivalizálásával jártak együtt. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a magyar történelem marxista szintézisei a rendszer 1990-es bukásáig csak töredékesen készültek el. Erre az első kísérlet még az 1960-as évek elején történt, amikor egy több min 10 fős szerzőgárda -- három kötetre osztva -- 1849-ig foglalta össze a magyar történelmet. A negyedik kötet, amely Hanák Péter szerkesztésében az 1849 és 1918 közötti időszakot tekintette át, azonban csak nagy késéssel, 1972-ben jelent meg, az 1919 utáni kötet vagy kötetek pedig sohasem. Ennél az egyetemi oktatásban használt tankönyv-családnál jóval ambíciózusabb, az 1895-98-as Millenáris Történethez fogható vállalkozás vette kezdetét az 1970-es években. Ez 9 hatalmas kötetben akarta elbeszélni a magyar történelmet, amelyhez egy historiográfiai jellegű 10. is csatlakozott volna. Ebből a rendszerváltásig összesen 7, pontosabban – a hatalmasra duzzadt terjedelem miatt – 7x2 kötet jelent meg. Először, még 1976-ban az 1918 és 1945 közötti időszakkal foglalkozó 8. kötet Ránki György szerkesztésében, majd az 1980-as évek végéig még további 6x2 kötet. E kötetek mindegyikét féltucatnyi, sőt olykor tucatnyi szerző írta. Így a Millenáris Történet kötetéhez hasonlóan színvonal szempontjából ezek is nagyon különbözőek, tematikai és módszertani szempontból pedig eklektikusak. A különbségek gyakran egy köteten belüli fejezetek esetében is kirívóak. Egyes szerzők a legmodernebb társadalomtörténeti szempontokat is sikerrel érvényesítették, mások viszont megrekedtek a 19. századi típusú politikai eseménytörténetnél, amit néhány marxista terminus technikussal vegyítettek. Az 1242 és 1526 közötti időszakkal foglalkozó 2., az 1945 utáni korszakkal foglalkozó 9., és a historiográfiaiainak szánt 10. kötet eddig nem jelent meg, s most már valószínűleg nem is fog.

Az 1990-es rendszerváltással a marxista történelemszemlélet privilegizált helyzetének – amely egyébként már az 1980-as években is sok tekintetben csak jelképes volt -- vége szakadt. Bár ahhoz hasonló tisztogatásokra, mint 1948-49-ben ezúttal nem került sor, az a tény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöki székében Berend T. Ivánt 1990-ben Kosáry Domokos váltotta fel, szimbolikus értelemben is kifejezte a változás történelmi jelentőségét. Az azóta eltelt másfél évtizedben a magyar történetírás szervezeti és személyi feltételei egyaránt jelentősen átalakultak. A Magyar Történelmi Társulat mellett, sőt bizonyos szempontból vele szemben már 1988-ban megalakult a Hajnal István Társaság, amely a nyugat-európai (elsősorban francia) történetírói iskolák társadalomtörténeti tematikáihoz és metodikáihoz vonzódnak középkorú és fiatalabb történészeket fogja össze. A társadalomtörténeti érdeklődés néhány éve más történetírói műhelyek, így például az újonnan alakult miskolci tudományegyetem történeti intézete, valamint a Történettudományi Intézet működését is fokozottabban jellemzi. Glatz Ferenc (1941-), az intézet Ránkit követő igazgatója – 1996 és 2002 között a MTA elnöke – 1987-ben indította a *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok* című könyvsorozatot, amelynek mostanáig több mint 30 kötetje jelent meg.⁴⁰

Ugyancsak új fejlemény, hogy a politikai pluralizmust mintegy leképezve az elmúlt években új történetkutató intézetek alakultak, és új történeti folyóiratok tűntek fel. A *Századok* és más régi szaktörténeti orgánusok mellett 1985-től folyamatosan megjelenik a Szegeden szerkesztett *Aetas*, amely többek között a nemzetközi történésztársadalom vitáinak ismertetésével és egy-egy jeles történész megszólaltatásával hívta fel magára a figyelmet, s újabban, 2000-től a *Korall*, amely főleg társadalomtörténeti és elméleti-módszertani írásokat közöl. Ezek az új fejlemények és Magyarország politikai visszakapcsolódása Európa nyugati feléhez reményt nyújtanak arra, hogy a magyar történetírás – félévszázados kitérő után -- egy-két évtizeden belül ismét szinkronba kerülhet a világ történetírásával.

¹ Az ország második tudományegyeteme 1872-ben kezdte meg működését Kolozsvárott. A harmadik és a negyedik pedig 1912-ben létesült Pozsonyban és Debrecenben.

² Részletesebben lásd erre Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000, Csokonai Kiadó, 197-204.

³ Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000, Múlt és Jövő. Vö. Gunst Péter: Marczali Henrik(1856-1940). In Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem*. Budapest, 1982, Gondolat. 5-26.

⁴ *A Magyar Történelmi Társulat 1885. július 3-6. napjain Budapesten tartott Congresszusának irományai*. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1885. 157.

⁵ Marczali Henrik: Előszó a Világtörténehez. In *Nagy Képes Világtörténet. Az Ókor. I. kötet: A Kelet ókori népeinek története*. Budapest, 1898, Franklin, Révai, V-XI.

⁶ Pauler Gyula: A positivismus hatásáról a történetírásra. In *Századok*, 1871. október, 527-545. és 1871. november, 624-641. (Idézetek az 528. és a 640. oldalon.)

⁷ Lord Acton: Letter to the Contributors to the Cambridge Modern History. in *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*. Ed. By Fritz Stern. London, 1956, Macmillan, 247-249.

⁸ Horváth Mihály elnöki beszéde (1871), in *Századok*, 1871. november. 585-591.

⁹ Thaly működését részletesen ismerteti R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961, Akadémia.

¹⁰ A munkát értelmezi és a vitát – eltérő hangsúlyokkal – ismerteti Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Budapest, 1976, Akadémiai 37-138. és Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Budapest, 1980, Akadémiai 170-208.

¹¹ *Szabó Ervin történeti írásai*. Szerk. Litván György. Budapest, 1979, Gondolat. 239-582.

¹² Hóman Bálint: A történelem útja (1931). In Hóman Bálint: *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Buza János. Budapest, 2002, Osiris, 394.

¹³ Részletesebben lásd erre Glatz Ferenc: *i.m.* 15-88. és uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867-1987*. Budapest, 1988, Kossuth, 104-178.

¹⁴ A két háború közötti történetírás főbb irányzatait röviden áttekinti és az iskolateremtő egyéniségek munkásságát is ismerteti Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1987, Magvető 321-355., Erős Vilmos: Történetírás. In *Magyarország a XX. században*. V/2. köt. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 2000, Babits Kiadó, 292-304. és Gunst Péter: *i.m.* (2000) 225-245. Vö. Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. New York, Guilford, 1976, East European Quarterly, 50-211.

¹⁵ Az irányzat ismertetésére lásd Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Budapest, 1935, Franklin Társulat és legújabban Láncki András: Álomhüvelyezés. A magyar szellemtudományok a két világháború között. In *Világosság*, 1998/3.28-34.

¹⁶ Glatz Ferenc: *i.m.* (1980), 89-169.

¹⁷ Julius Szekfű: *Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie*. Stuttgart, Berlin, 1917, Deutsche Verlags Anstalt.

¹⁸ Szekfű Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata. In Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Erős Vilmos. Budapest, 2002, Osiris, 231-292.

¹⁹ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. köt. A szerzők előszava. Budapest, 1928, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 5-8.

²⁰ Glatz Ferenc: *i.m.* (1988) 242-274.

²¹ Domanovszky Sándor: Előszó. In *Magyar Művelődéstörténet*. Szerkeszti Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Varjú Eelemér I. köt. 7-18.

²² E fogalmakat először Istványi Géza használta. Lásd Istványi Géza: Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus. In *Protestáns Szemle*, 1938. 118-124.

²³ H. Balázs Éva: Előszó (1988). In *Egyetemes történet négy kötetben*. Szerk. Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly. III. köt. Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, 1988, Akadémiai (az 1936-os első kiadás reprintje) I-VI.

²⁴ Hajnal István: *Történelem és szociológia*. Klny. a *Századok* 1939. évi 1-6. számából. Budapest, 1939. 5.

²⁵ Hajnal pályájára és életművére részletesebben lásd Glatz Ferenc: *i.m.* (1988) 329-365.

²⁶ Részletesebben lásd erre Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Debrecen, 2000, Csokonai. 66-73.

- ²⁷ A népiségtörténet szempontjait és módszertanát Mályusz több írásában kifejtette. Lásd erre Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Szerk. Soós István. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete és uő: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete, 467-512.
- ²⁸ Elemér Mályusz: *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters*. Budapest, 1940,
- ²⁹ Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941, Magyar Történelmi Társulat és Stefan Szabó: *Ungarisches Volk. Geschichte und Wandlungen*. Budapest, Leipzig, 1944, Verlagsanstalt Danubia.
- ³⁰ Lackó Miklós: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 1981, Gondolat, 319-324.
- ³¹ Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. in *Századok*, 1948/1-4. (1949) 1-18.
- ³² Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. 2. kiad. Budapest, 1949, Szikra, 5.
- ³³ Mőd Aladár: *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért*. 4., bővített kiadás. Budapest, 1948, Szikra, 4. (Előszó a második kiadáshoz.)
- ³⁴ Ez tükröződött például *A magyar nép története* című „rövid áttekintésben”, amely 1951 és 1953 között évente megjelent.
- ³⁵ Molnár Erik: A nemzeti kérdés. in Molnár Erik: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Ránki György. Budapest, 1969, Akadémiai, 383-400.
- ³⁶ Mőd Aladár: Beszéljünk világosan. In. Mőd Aladár: *Sors és felelősség. Tanulmányok*. Budapest, 1967, Magvető, 165-175.
- ³⁷ Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához)*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.
- ³⁸ Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, 1975. Gondolat.
- ³⁹ Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest, 1977, Akadémia és Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Budapest, 1979, Akadémiai.
- ⁴⁰ Az ezredforduló „társadalomtudományos” történetírásának tematikáival és szerzőivel részletesebben foglalkozik Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján* című írásában. Lásd Gyáni Gábor: *Történelemszempontok*. Budapest, 2002, L'Harmattan. 35-58.